

**Історія
міст і сіл Волині:
історико-теоретичні
проблеми вивчення**

Волинське містечко Козлин у світлі міської книги початку XVII століття

У статті аналізується становлення та розвиток волинського містечка Козлина. З'ясовано власників поселення та їх вплив на формування міського осередка. Завдяки збереженій міській книзі вдалося висвітлити проблеми міського управління та самоврядування, персональний склад міських урядовців, майнові операції міщан, а також особливості судочинства.

Ключові слова: Козлин, міщани, міське управління, судочинство.

Початкова історія міста

До 1580 р. належить перша згадка про міський статус Козлина. 21 липня того ж року козлинський війт Миколай Кургановський разом з луцьким возним Матисом Славогурським їздив у Рожищі до луцького владика Іони Борзобогатого Красенського з листом князя Костянтина Острозького, в якому князь просив віддати заарештованих владикою його козлинських міщан, які нещодавно як люди вільні «в месть Козлине на воли были осели...», однак владика відмовився їх віддати заявивши, що це його піддані [1]. Фіксація міського статусу Козлина, наявність війта та згадка про «волю» свідчили про серйозність намірів князя щодо заснування міського поселення. І вже 20 березня 1583 р. володимирський староста, князь К. Острозький, надав Козлину магдебурзьке право та 15 років «волі», дозволив проводити ярмарки і торги. Через чотири місяці – 18 липня король Стефан Баторій підтвердив це надання та окремо оголосив право міщан мати вільні корчми та виготовляти мед, вино і горілку [2]. На жаль, ці привілеї відомі лише у короткому реєстрі з інвентарного опису 1620 р. Надання магдебурзького права (без згадки про локацію) опосередковано свідчило, що місто з'явилося дещо раніше, і це підтверджують щойно згадані події під 1580 р. У жовтня 1583 р. луцька підкоморина Ганна Богданівна Харлинська скаржилася на князя К. Острозького та його дружину Олександрю Василівну Тишкевичівну за невидачу її збіглих підданих до Козлина. Возний з цього приводу заявив, що уткнув позов «...у ворота міста козлинського мистекіє, бо ворота затворони были и мене в мисто не пустили...» [3]. Традиційно щойно засновані міста притягували до себе

втікачів. Маємо ще кілька свідчень про переселення до Козлина шляхетських підданих у 1590, 1593, 1636 рр. [4]. Як село, що належало до Дорогобужського замку, Козлин відфіксований у поборових реєстрах 1577 і 1583 рр. У першому випадку в поселенні зафіксовано 6 півдворищних, 4 чвертьдворищних господарств, 2 підсусідків і 4 городники. У другому – згадується 10 димів, 6 городників, 5 комірників і 1 священик [5].

У 1588 р. князь К. Острозький помер [6], заповівши ще у 1583 р. все рухоме і нерухоме майно своїй дружині [7]. Заповіт допоміг мало, бо почалася боротьба за маєтності між нею і всесильним тестем, який зумів прибрати місто до своїх рук, а Люблінський трибунал у 1593 р. це підтвердив [8]. У 1598 р. старий князь передав у заставу Дорогобуж і Козлин своїй невістці за 15 тисяч злотих, а вона своєю чергою перезаставила їх Криштофу Лодзинському. Це не сподобалося князю і він у вересні того ж року силою відібрав маєтки [9]. За поділом маєтків 1603 р. Козлин дістався князю Олександрю Острозькому, а по його смерті місто стало предметом суперечки між дружиною покійного Анною Костчанкою і Янушем Острозьким, який вважав себе опікуном племінниць – Анни та Катерини. Так видається, що справу вирішили компромісом – формальним власником залишилася Анна Костчанка, але вже у 1608 р. вона на 8 років віддала місто у держання Я. Острозькому і в 1616 р. нарікала на нього за спустошення міста (обтяжлива підводна повинність, грабунки, дармова праця ремісників) [10]. У січні 1620 р. Я. Острозький скаржився на Анну Костчанку, з наказу якої у серпні 1619 р. кількасот чоловік захопили замок і місто, при цьому пограбувавши замкову скарбницю, збитки від чого оцінено у 80 тисяч

злотих. Було забрано озброєння замку (втрати оцінено у 20 тисяч злотих), коні та «вси риштунки воєнныє» на 20 тисяч злотих), а у фільварку худобу і збіжжя (на 30 тисяч злотих) [11]. При цьому Я. Острозький репрезентував себе як опікун племінниць, а Анна Костчанка це категорично заперечувала. Як відомо, Я. Острозького не стало у вересні 1620 р. і місто залишилося у власності Катерини Острозької, яка цього ж року вийшла заміж за київського воєводу Томаша Замойського (він названий власником міста під час подимного 1629 р.) [12].

Діяльність Козлина та його міщан дуже бідно представлена у гродських і земських книгах. Дещо більше пощастило місту, коли воно потрапило на сторінки інвентарного опису поділу маєтків між доньками князя Олександра Острозького у 1620 р. [13]. Інвентар пролив світло на топографію міста і дав змогу твердити, що виходячи з видової оцінки просторового розвитку міст, даної Гражиною Врублевською, [14]. Козлин можна віднести до другого, так званого «простого» виду, для якого розпланування обмежувалося ринком і кількома вулицями, що виходили з нього. Окрім ринку і двох вулиць, інвентар подає відомості про парканників і два передмістя (32 будинки на ринку, 15 – на вулиці Крупській, 25 – на вулиці «від ринку», 48 – парканників, 62 – на передмісті «за річкою Віцінкою» і 37 – на Крупському передмісті). Щодо національного складу населення, то згідно з даними інвентаря воно було на 95% українським (3 шляхтичі поляки, 12 євреїв – до того ж всі мешкали у місті – жодного на передмісті чи серед парканників, натомість тут зафіксовано дим шкільний) [15]. Інвентар окреслює професійну приналежність 26 міщан (4 – кравці; по 3 – кушнірів і мельників; по 2 – писарів, ковалів, гончарів шевців; по 1 візнику, дьогтяру, садівничці, стаднику, бортнику, пивовару, столяру, стрільцю) [16]. Не підлягає сумніву, що це не повний перелік фахових занять міщан, оскільки явно не вистачає згадок щонайменше про різників і пекарів. Більшість міщан володіли землею (зазвичай 0,5 волоки). Зафіксував інвентар не дуже добрий стан панського двору [17].

Управління міста за даними міської книги

Відомості про Козлин суттєво доповнює фрагментарно збережена міська книга, що зберігається у відділі рукописів бібліотеки Польської

Академії Наук у Кракові [18]. На титульному аркуші є штемпель, який засвідчує, що рукопис потрапив до Кракова з приватної колекції Кжижановських (Księgozbiór Krzyżanowskich w Czerpowodach). Село Черповоди, що на Уманщині від 1843 р. належало Міхалу Теодору Кжижановському, а далі його сину Станіславу Філіпу Якубу, який цікавився історією [19] і від якого, мабуть, рукопис і потрапив у Краків. Формально рукопис охоплює період 1600–1749 років. Насправді ж це справа з розрізнених значною мірою аркушів, яку умовно називаю книгою, виразно поділяється на дві частини: перша – 1603–1610 рр.; друга – 1699–1749 рр. Власне перша частина і стане предметом розгляду. Текст книги кириличний з вкрапленнями близько десятка документів польською мовою (у першій частині рукопису відсутні записи за 1606 р, а кілька документів стосуються 1699 р.). Формат книги – 35 на 22 см. Міська книга Козлина фрагментарно дає відповідь на досить широке коло питань: устрій та управління містом, побут міщан, норми співжиття та суперечки, судові процеси, заповіти.

До управління містом були причетні старости / намісники та державці, які подекуди поєднували свої посади з посадою війта. Так, у 1607 р. одночасно державцем і війтом названо Юрія Поплавського [20]. У 1610 р. старостою і війтом був Ян Ремінський [21]. Зазвичай, міський уряд засідав у складі війта / лентвійта, двох, рідше трьох бурмистрів / райців та одного – двох лавників / присяжних. Склад міського уряду, за даними книги, по роках виглядав так.

1603 р. – лентвійт – Іван Малоїдович; бурмистри: Станіслав Козаковський, Іван Лозка, Остап Федюкович та Щасний Стасевич [22].

1604 р. – лентвійт - Микола Чернацький; бурмистр – Тимко Курилович (він же згадується і як райця); райці: Станіслав Козаковський, Іван Лозка, Ян Кобковський; лавники: Яцко, Мартин, Андрій [23].

1605 р. – бурмистри: Миско Осталецький та Ярош; писар – Іван [24].

1607 р. – війт – Микола Чернацький; лентвійт – Станіслав Козаковський; бурмистри: Іван Савицький, Шимко, Тимко, Матвій Гончар; лавники: Марцин, Ян Листопад [25].

1608 р. – війт – Микола Чернацький (Адам Крещеновський – «на тот час воит»); бурмистр: Станіслав Козаковський; райці: Станіслав

Мочульський, Тимко Войткович (вони ж згадуються і як бурмистри); лавники: Тимко Курилович, Іван Книш, Іван Данилкович, Лавр Попович [26].

1609 р. – лентвійт – Матвій Панасович; бурмистри: Счасний Мочульський, Іван Малоїдович, Лавр Григорович, Щасний Стасевич, Захаріяш Вербицький; лавники: Тимко Калюшко, Іван Данилченя, Іван Хомич, Юрко Янович [27].

1610 р. – вїт – Ян Ремінський; лентвійт – Матвій Панасович; бурмистри: Захаріяш Вербицький, Минц Стецкович, Миско Осталецький, Станіслав Козаковський; лавники: Криштоп Гавлевич, Іван Данилченя, Максим Гаврилович, Іван Хомич [28].

До книги потрапив «шматок» аркуша за 1624–1625 рр., в якому під 1624 р. згадуються бурмистри: Марко і Федір Савицькі та присяжний Мартин Семенович. У січні 1625 р. урядовцями були: Іван Хомич – лентвійт; Марко і Федір Савицькі – бурмистри; Мартин Семенович і Васко Ничипорович – присяжні [29].

Під 1608 р. згадуються два писарі: Селівестр Курилович (квітень) та Іван Малоїдович (жовтень) [30]. У липні 1610 р. фіксується посада підстарости і ним був Шимон Іваницький [31]. З окресленого переліку видно, що це гурт міщан, які роками займали свої посади, або плавно перетікали з одних на інші. Ключі від міської скриньки щоквартально мандрували поміж міськими урядовцями. Так, у березні 1609 р. вони були передані від лавника Тимка Калюшки до бурмистра Щасного Стасевича, а від нього у жовтні перейшли до іншого бурмистра Лавра Григоровича [32].

Міський уряд, окрім управлінської функції, здійснював: реєстрацію правочинів, посвідчення правдивості їх копій, проводив реєстрацію звернень, займався судочинством, що власне і відображено у міській книзі.

Міський уряд у спосіб внесення записів до книг здійснював підтвердження юридичних фактів. Це, передусім, посвідчення різноманітних майнових операцій пов'язаних зі зміною статусу нерухомого майна: продаж будинку, землі, сіножаті тощо. Так, у червні 1608 р. перед міськими урядниками постала міщанка Марушка Кошечина, заявивши: «...иж продала халупу свою власную, стоячую на паркани межи домами – тоєст з одной стороны подле Стасєва Винникова, а з другоє стороны подле Притиса

Павлу Шкопнилу за певною суму пнзеи за три копы грошеи литовских з огородом и с сеножатю до того ж дому належачие...» [33]. Більш добротний будинок у грудні 1609 р. продав шляхтичу Миколаю Яблонському бурмистр Щасний Стасевич «...лежащие ... в улице на рогу от замку подле Савицкого ... в котором дому тоєст в свитлицы стол, лавы, шафы; в пекарни стол; на дворе драниц коп в (2), столпов шест... которые то дом преданы... за коп чтиринадцат. Которые дом вольно єму самому, жоне и детем его вечными часы мешкать и арендовать и продаг, дароват и ку своему доброму пожитку оборочат єму самому, жоє и детком...» [34]. Вартість землі була різною і, мабуть, залежала від якості та розташування. Так, 0,5 волоки (1610 р.) продано за 12 кіп і 8 грошів, а волока (1609 р.) «на три руки» за 18 кіп грошей [35].

До міської книги актикувались також договори щодо відчуження рухомого майна (зокрема продажі та міни /обміну домашніх тварин). Зокрема, у вересні 1605 р. татарин Богдан з Полоної засвідчив, що добровільно продав за 5 кіп грошей литовських бурmistру Станіславу Козаковському коня, оговоривши при цьому, що кінь не крадений – «...не носовати и не дыхавичны...» [36]. У жовтні 1608 р. єврей Іцко обміняв свою козу на овечку Пархома, з доплатою останнім 5 грошів [37].

Внесення до міських книг відомостей про договори та контракти легалізувало їх і забезпечувало міщан від можливих у майбутньому проблем. У липні 1608 р. між Давидом Сундунцем та його зятем Васком «сталася угода а певное постановлене «– вони домовилися, що з засіяної озимини третя частина буде належати зятю під зарукою копи грошей на користь пана Микитського і двохсот грошей на користь вїта. Окрім того, тесть пообіцяв зятя не «сромотити» і не «шкалевать [38]».

Поручительство, як спосіб забезпечення виконання договірних зобов'язань, теж потребувало легалізації, шляхом внесення відповідного запису у міську книгу. Так, у квітні 1608 р. міщани Сенко Толстий і Андрій Трохимович «ручили» пану Крогулецькому за міщанина Сидора, який заборгував йому 5 кіп і 12 грошів. Маєтність боржника потрапила під арешт і він без згоди поручителів не мав права її продати чи вчинити з нею якісь інші трансакції, аж доки не розрахується з кредитором [39].

Юридичного засвідчення потребували тестаменти та питання пов'язані з поділом спадщини і майна по смерті міщанина. У жовтні 1608 р. коваль Лукаш «...будучи на смертельній постелі за доброї пам'яті своєї ...чинил дєстаментъ...». Дві третини будинку, що знаходився в ринку він заповів дружині Таці і молодшому сину Самойлу, а третину будинку – старшому сину Фескові (в тій же пропорції поділено коня). На трьох полілили сіножать, а кузню з інструментом - навпіл між синами. По собі коваль залишив борг – 3 злотих, який повертати повинні спадкоємці разом. А на завершення «... просил тен же Лукаш, абы его дєстаментъ записан был, которы записан есть [40]».

У березні 1610 р. у книгу внесено тестамент покійної міщанки Овдоті Кайданихи. Дочці Оринці дісталися: 20 кіп грошей литовських на віно, одежа, віл, телиця, 10 кіп жита та постіль. Син Парфен отримав 24 копи грошей литовських, коня і вола. Менший син Дмитро – 23 копи грошей литовських, коня, вола, бика і теличку. Розділено між синами будинок і землю. Опікуном залишено зятя Романа до часу, коли підростуть сини. Тестамент складено в домі вїта у присутності бурмистрів Станіслава Козаковського та Захаріяша Вербицького і присяжних Максима Гавриловича та Івана Хомича [41].

У листопаді 1610 р. перед міським урядом постали: син покійного Сенка пивовара Мартин і його мачуха Зінка, які «...казали нам уряду, що кому о(те)ць одказал...». Мартин мав ще меншого брата Петра. Їм дісталось дві третини волоки, третина сіножаті, худоба. Мачусі – дім з фільварком, третина волоки і дві частини сіножаті [42].

Значну частину записів у міській книзі можна рубрикувати як реєстрацію звернень. Найперше це заяви та скарги. З поміж заяв можна виділити непоодинокі визнання міщан своїх боргових зобов'язань. Так, 18 квітня 1608 р. зафіксовано відразу дві заяви міщан про визнання себе боржниками: Макар Горбаченя визнав, що заборгував Авраму Сахаровичу одну копу грошей, а Аврам Балвер заявив, про існування перед ним боргу Яцковою Борятинчанкою у розмірі чотирьох кіп грошей литовських [43]. Міський уряд здійснював реєстрацію заяв про так зване єднання тобто примирення. Так було у липні 1608 р., коли грошова суперечка між міщанами

Андрієм і Левоном у підсумку завершилася мировою угодою [44].

Чи не найбільш частими були скарги про різні шкоди, побиття, образи тощо. Так, у вересні 1609 р. козлинський священик Григорій скаржився на міщанина Шимка за покос його сіноножаті [45]. У травні 1603 р. міщанин Васко звинуватив Ониска у побитті [46]. У листопаді 1608 р. бурмистр Тимко скаржився на Андрія Трохимовича, який обізвав його «корчемними» словами [47].

Міське судочинство

Надзвичайно цінний матеріал дає козлинська міська книга про тогочасне судочинство як кримінальне так і цивільне. З аналізу змісту книги можна отримати відомості, пов'язані з розслідуванням кримінальних справ, видами злочинів та покарань за них.

При розслідуванні злочинів використовувався слідчо-розшуковий (інквізиційний) процес. Одним з основних його елементів було встановлення обставин справи шляхом застосування тортур до обвинуваченого. Так, 1608 р. у козлинському міському суді слухалася справа щодо звинувачення Павла Шкотиня і його помічників Петра і Омеляна у крадіжці меду в різних осіб. Підозрюваних міський кат піддав тортурам – «пробам», після чого вони у всьому зізналися. На підставі зазначеного доказу винуватості суд виніс вердикт – смертна кара «ведлуг права статуту маїдебургского части четвертої и статуту земского роздѣлу четвертогонацат артикулу четвертого...» [48]. Згадані поклики відповідали IV артикулу збірки Б. Гроїцького «Postępek sądów...» [49]. та 4 артикулу 14 розділу Другого Литовського Статуту [50]. Цей унікальний документ засвідчив, що поряд з нормами маїдебургського права міські суди використовували і Литовський Статут. Не менш цікаво і те, що в тому ж таки козлинському суді використовувався і Третій Литовський Статут. У жовтні 1609 р. міщанин Борис Михаленя скаржився на побиття і поранення його Хацком Листопадом, що останній заперечував. Тоді судді «...нарадившисе и прихилиючися праву посполитому в раздѣлє аї (11) в артикуле і (10) наказуємы поменєному Бурисови на ранах присягнут а кды присягнет теды Хоцко повинєн его ведлуг стану навезат» [51]. Є всі підстави припустити, що суперечка між козлинськими міщанами

Антоном і Харком у липні 1608 р. теж була вирішена, базуючись на Литовському статуті, правда без означення артикулів і розділів – «...абы кождым спокоине своего уживал под закладом вины в статуте описаным...» [52]. Задіянням ката і стратою міщанина закінчилася судова справа у 1603 р., коли міщанина Савку звинуватили у причетності до крадіжки вола. «Проба» ката підтвердила причетність міщанина до злочину, а далі «пытал его мистрь по килку крот жебы што вызнал, теды болшеи ничего не мог поведет и тую повест свою смертю запечатал» [53]. Згадки про ката важливі, оскільки традиційно вважається, що вони були лише по більших містах.

Окрім визнання винуватості, під тортурами чи добровільно, суд для встановлення обставин справи, визначення ступеня винуватості обвинуваченого та покарання, використовував інші докази: покази свідків, присягу. З числа злочинів, які траплялися у місті та зафіксовані у книзі слід відмітити майнові (крадіжки), злочини проти здоров'я (побої, тілесні ушкодження), честі (образа) та моралі (подружня зрада).

Не завжди суперечки закінчувалися словесними баталіями – непоодинокими були і бійки між міщанами, причини яких, зазвичай, корінилися на побутовому ґрунті. У травні 1610 р. козлинський міщанин Тимко Курилович побив коваля Феска, що засвідчили троє чоловік. Вердикт суду – штраф п'ять кіп грошів литовських [53]. У жовтні того ж року сотник Савка скаржився на Стася Бороду, який його побив. Через кілька днів обвинувач прибув до суду аби виконати присягу, дочекавши від ранку до полудня, але не прибув звинувачуваний і справу відклали [55]. Траплялось, що учасником бійки ставав священник. У жовтні 1609 р. козлинський священник Григорій Якимович скаржився на Стецька Маскевича, який його «...збил и змордовал тоест дал му поличек в губу», тобто дав йому ляпаса, хоча вжита стандартна для такого роду справ фраза «збил и змордовал». Оправдуючись, Стецько пояснив, що священник обізвав його і трьох братів злодіями та вдарив, на що оскаржений відповів ляпасом та звинуватив священника – «...он ме теж забил в лоно от которого удареня малом не умер» [56]. Рішення суду було таким: «...абы Стецко свещеника навезал а свещенникъ аби на ных того злодѣиства доводил и о бои се теш усправедливиль...» [67].

Документи засвідчують, що міщани досить болісно реагували на різноманітні «похвалки» та образу на їхню адресу. У липні 1609 р. козлинський міщанин Пархом у суперечці за землю скаржився на «Пилиповую жону иж деи на мене перехвалилася же деи нездоров тую волоку поживатимеш...» [58]. Через три дні в тому ж суді розглядалася справа міщанина Харка на Максима Пийка, який його під час суперечки за чергу на млині «...злаял и сромотил...» [59]. Вердикт – на позваного була накладена «зарука» в сумі 20 кіп грошів литовських [60].

Через відсутність свідків «легким переляком» закінчилася справа для козлинського міщанина Андрія Трохимовича, якого в листопаді 1608 р. бурмистр Тимко звинуватив у тому, що «...пиючи в карчми сромотил, шкаловал, не уцтивии слова задавал» [61]. Натомість словесна нестриманість дорого коштувала іншому міщанину – Леску (1603 р.), який обізвав міщанку Яцкову Кайдашиху «...безециною и катовкою». Свідки це підтвердили і суд присудив винуватцю штраф 5 кіп грошів литовських [62]. На слово «баламут» дуже образився Яско Щасневич, який, позиваючи у квітні 1609 р. Іванка Тимчената, заявив «... иж деи мене назваль баламутомъ пред урядом самым то ест пред паном Матфѣем лантвоитомъ, що я почуваючисе быт цнотливым, а не жадным баламутом промежку людии добрых. На што дал... паметное и просил абы то было до книг записано» [63]. Не стерпів образливих слів у червні 1609 р. Яско Стасевич, оскаржуючи словесні випадки Яска Лозки — «Торгуючи нам на торгу житом назвал ме нецтивым матки сыном тоест скурвым сыном». Оскаржений це визнав, а суд «ведлуг права маидеборского наравдившия...», оштрафував його на 20 грошів литовських [64].

Хороша репутація, «добре ім'я» не були пустим звуком для тогочасних людей, які при першій – ліпшій нагоді старалися його обстояти. У 1608 р. козлинський міщанин Гаврило заявив перед судом, що в торговий день загубив нагайку, яку знайшов Грицько Калитникович, але віддати не захотів, через що вони «пошарпалися» і міський уряд посадив винуватця до в'язниці. Однак за якийсь час Гаврило, подумавши, що Грицько не ховався з нагайкою, а відкрито з нею ходив, прийшов до висновку про просту необдуманість такого кроку з боку винуватця і вирішив зняти з нього звинувачення

«...менуючи его за доброго а цнотливого члвѣка, бо якъ был добрым члвком такъ и тепер ест» [65].

Важким гріхом у спільному житті вважалася зрада — т. зв. «чужоложство». Б. Гроїцький, щоправда, змушений з прикрістю констатувати, що суспільство XVI ст. надто м'яко, порівняно зі Святим Письмом, ставилося до цього злочину [66]. Цього, звичайно, не можна сказати про конкретну сім'ю, в якій це сталося, бо виявлення такого факту загрожувало розпадом подружжя, або, щонайменше, довготривалим з'ясуванням стосунків. У березні 1608 р. козлинський єврей Уря перед міським судом звинуватив міщанина Матвія Русака в тому, що слуга єврея Гречаник застав його «...на цузолостви в дому своем из жоною своею...». Сам Гречаник цього перед судом «не оповедал». Однак суд, розуміючи, що «то ест криминал» вирішив сам з'ясувати суть справи. Матвій все заперечував і готовий був «...присягою телєсною отвестися...». Перед судом він заявив, що Гречаник запросив його на вечерю, що останній підтвердив. Далі судді допитали жінку Гречаника, але вона звинувачення єврея відкинула і готова була на цьому присягнути. Суд, зваживши всі доводи, визнав Матвія невинним і вільним «от той помови», а рівно ж «...и жону помєнного Гречаника при уцтвности заховуєм» [67].

Не так добре закінчилося інше звинувачення у подружній зраді. У липні 1609 р. до козлинського міського уряду звернувся міщанин Лаврин Юсченя зі скаргою на свою тещу Янкову, яка не завадила відходу від нього дружини. Остання, зрадивши йому з рохманівським міщанином Гарасимом, втекла. Ображений Лаврин перед судом заявив: «...А иж жона моя на цузолоство вдала теды я для тыи причины еє вѣчными часы се вырикаю и за жону еє мѣт не хочу, зоставуючи собѣ с тещею своею ѿ то право волне ѿ шкоды свое...» [68]. І в першому, і в другому випадку суд з належною увагою поставився до звинувачень у подружній зраді, обстоюючи суспільну мораль.

Значна частина записів у козлинській книзі стосується цивільних справ: виконання договірних зобов'язань, укладення договорів позики, застави. У міській книзі містяться записи про визнання боргу, терміни і умови його повернення, відбирання будинків за борг тощо. Такі суперечки були предметом судового розгляду.

Зазвичай, кредитор з'являвся до суду і заявляв, що хтось з міщан заборгував йому певну суму. Так, у червні 1609 р. лантвійт Матвій заявив, що Максим Пийка винен йому 4 копи грошів литовських. Останній це визнав і його було зобов'язано у двотижневий термін віддати гроші [69]. Кількома днями пізніше десятник Зенко скаржився на Тимка Заворотного, що той завинив йому 4 копи і 3 гроші литовські. Тимко визнав: «...иж му так веле винен». Уряд зобов'язав боржника за два тижні повернути борг [70]. Інколи йшлося про досить незначні суми. У грудні 1629 р. Деско Горбаченя заявив, що Янко Скрипка винен йому один злотий, що останній і підтвердив. Уряд постановив віддати борг і за тиждень оплатити «виклад правний» (судовий видаток) у сумі 5 грошів і 2 пенязів [71]. Подекуди у рішеннях суду оговорювалося, що борг потрібно віддати готівкою, а не речами («фантами») [72]. З окремих позовів стає зрозуміло, що боржники давали розписки на взяті у борг гроші чи речі/товари. У липні 1608 р. єврей Урем перед судом визнав, що «...мел мамрам на Андрия Берку и на Фєдка Каменєцкого на чотири бочки дюгтю...» [73]. Серед боржників згадуються і священики. У жовтні 1609 р. Ян Крогулецький скаржився на священика Григорія Якимовича, який заборгував йому 5,5 злотого. Суд зобов'язав священика віддати борг за два тижні [74].

Траплялося, що суд встановлював «дорожню карту» віддачі боргу, тобто здійснював розстрочку боргу. Так було в листопаді 1609 р., коли єврей Юрій заніс скаргу на Яцка Листопада винного йому 3,5 копи грошів. Суд постановив, щоб за два тижні Яцко повернув 1,5 копи грошів, ще 1 копу грошів – на Різдво Христове, і ще 1 копу «...ѿ масници». У разі невчасного віддавання грошів, єврей має право взяти фільтварок Яцка і тримати його до повного повернення суми [75].

У травні 1608 р. єврей Урем заявив, що міщанка Опарба Гаска Максимова заборгувала йому 8 кіп грошів і державця Миколай Микитський наклав, з подачі міського уряду, арешт на земельну ділянку боржниці. Тепер суд дозволив єврею цю землю використовувати (засіяти і зібрати врожай) до часу віддачі боргу [76].

Заборгованість міщан приховувала в собі небезпеку втрати житла, що передбачали норми магдебурзького права [77]. У листопаді 1610 р.

єврей Абрам Сахарович скаржився на міщанина Яцка, який заборгував йому 1,5 копи грошів, а віддати не мав чим. Яцко погодився, щоб продали його будинок, що і було зроблено. Оцінили житло в 3,5 копи грошів литовських і зобов'язали єврея повернути різницю [78]. Аналогічна ситуація була в листопаді 1609 р. Єврей Ярухом заявив, що Собко Козоріз заборгував йому 2 копи 20 грошів, але не має чим платити. Собко погодився віддати свій будинок, який оцінили в 3 копи 20 грошів. Суд установив термін на виселення з дому – 4 тижні [79]. Подібним чином втратив будинок Яцко Листопад, який заборгував єврею Абраму Сахаровичу 6 кіп грошів (будинок оцінили в 7 кіп 20 грошів) [80]. Той же Абрам Сахарович у квітні 1608 р. заявив, що Саско Старинка винен йому пів копи грошей і тепер є хворий, а тому просив «...абы тот долгъ на дому и на маѣтности его шацован был и прошу абы арешть мои першии был. Мы уряд позволили єсмо того и през соцкого розказали арештоват...» [81]. Інший єврей Ярохом у квітні 1608 р. заявив, що Іван Гуринович перед смертю зізнався перед лавниками, що винен йому 5 кіп грошів «...и ставил в заплату дом». Тепер, коли він помер, Ярохом вимагає оцінити будинок. Це було зроблено і оцінено в 5,5 кіп грошів. Дім передали єврею «в моц и в держанє, волно єму будет тот дом и продат...» [82].

Зафіксовано в козлинській міській книзі випадок ув'язнення боржника. Федка Каменецького, який не розрахувався з євреєм Уремом вирішили «... до везєня посадит, с которого везєня маєт аж поруку по соби дат по готовых грошох...» [83].

Невчасна сплата грошей за куплений будинок могла закінчитись виселенням з нього. Так було у листопаді 1603 р. в Козлині, коли на міщанина Собка скаржився Андрій, який продав йому свій будинок за 6 кіп грошей, але Собко за домовленістю дав лише розписку, а гроші повинен був заплатити на день св. Михайла, однак слова не дотримав і суд, побачивши цю розписку, зобов'язав його у двотижневий термін виселитися [84].

Важливу роль під час продажу будинку відігравала дружина, яка могла не дозволити / забронити трансакцію. Так сталося в жовтні 1608 р. коли Максим Курилович перед міським урядом заявив, що продав Івану Ничипоровичу свій будинок і взяв завдаток, але проти виступила його

дружина, яка хотіла повернути завдаток, позаяк «...кгда же-м был продал без ведомости и без позволения еи». На це уряд відреагував таким рішенням: «...порадившися собою и порозумившися правом посполитым иж еще зданя ани записованя до книг не было такъ же еще водлуг права давност не зашла наказали єсмо абы Иван задатокъ свои взял а Макьсиму тую халупу вернул...» і дали час на виселення шість тижнів. Окрім того, поклали між міщанами «заруку» – на уряд міський копу грошей і на княжий двір три копи [85].

На сторінках козлинської міської книги відображені перипетії сімейного життя міщан, яке не завжди було щасливим, і якщо воно давало тріщину, інколи доходило до розлучення. Цей факт старалися юридично зафіксувати. У вересні 1609 р. козлинський міщанин Мартин перед міським урядом заявив, що Максим «злотникъ» взяв собі за дружину Галжбиту Мартинову, однак жити з нею не захотів і залишив її. Мартин обіцяв, що Максим до неї не повернеться і Галжбита може бути вільною. У випадку, якщо б Максим передумав і захотів мати її за дружину, то він зобов'язується «...єи заступити и што бы на том шкодовала шкоду нагородити...» [86]. Не склалося сімейне життя у «міжміської сім'ї» Прокопа з Рівного і Зінки з Козлина – «не хотечи межи себе мешкат». Зінка хворіла і два роки була у батьків. Бачачи, що діла не буде, батьки молодих вирішили у липні укласти угоду, при якій з обох сторін були довірені особи – «а так доброволне ани промушоны дали себе руки Прокоп и Зънъка жона его власная и волным ѿдно ѿдного менили вечними часы...» При цьому узгодили, щоб батько молоді «...выкладъ правныи вернул... и золотыхъ г(10) пороховавши выклад слушныи и до того теж жадєн з нихъ не маюг спозыват до жадного уряду...» [87].

Козлинська міська книга містить відомості про опікунство. У тогочасних важких обставинах життя нерідко траплялося, що діти залишалися сиротами і дбали про них опікуни. На них лежав цілий ряд обов'язків, чітко визначених у нормах магдебурзького права [88]. Звіт про опіку складали не лише самі опікуни, але, як свідчать джерела, і їхні діти. Козлинський міщанин Іван Маско був опікуном дітям Гринюка, син якого Колюшко видав квит про відсутність претензій дітям Івана Маска, а вони, своєю

чергою, засвідчили це перед міським урядом: «...отец наш дал личбу с того опекунства дѣтем Гринюковим, на що Калюшко Гринюкович и квит дал нам же я вас квитую и волными чиню вечными часы...» [89].

Відомості аналізованої книги дають унікальну можливість бодай пунктиром відтворити стадії судового розгляду в цивільних спорах. Перш за все процес починався із звернення скаржника, був відкритим, рівним, змагальним (кондратикторійним) і носив доказовий характер. Важливе значення у судовому процесі мала присяга, що особливо підкреслено в «Artykułach...» Б. Гроїцького [90]. Зазвичай, присяга виголошувалася в церкві, про що свідчить такий документ. У листопаді 1603 р. козлинська міщанка Яцкова Кайдашиха перед судом заявила «...наказали были присегу Иваику Тишковичу на том, якобы ему от мене за сукман заплаты сто грошей не дошло. Теды присягат не пошол, але ани забожитися... крыж на соби казал положит. А такъ я яко-м ему заплатила и не винна, то-м у церкви перед людми учинила и дал ми покои...» [91]. Цікавим є вислів про те, що певним еквівалентом присязі було «забожитися».

Матеріали книги подають широкий спектр проблем з якими міщани зверталися до суду. Більшість з цих справ так чи інакше відображені в нормах магдебурзького права, найперше в «Artykułach...» та «Porządku...» Б. Гроїцького і в Литовських статутах, хоча лише зрідка в актах вказувалися конкретні статті як приписів магдебурзького права, так і Литовських статутів, здебільшого такий поклик був огульним, але найчастіше судові рішення взагалі не обтяжувалося вказівкою джерела, на якому воно базувалося. Окрім приписів магдебурзького права та артикулів Литовських статутів, у міському судочинстві застосовувалися ще й звичаєві норми, про що сигналізували дослідники [92]. Неодноразово в міській книзі Козлина згадується т. зв. «ставлення шапки» [93] як різновид заруки, покликаній до життя в момент суперечки між стороною поведовою і позваною, коли одна зі сторін заперечувала твердження іншої [94]. У листопаді 1608 р. Андрій Трохимович скаржився на олеського єврея Аврама на порушення домовленості, за якою останній мав купити у згаданого міщанина горілку вартістю 1 гріш за квартиру. Перед судом в особі вїйта та лейтвїйта

єврей визнав домовленість, але заявив, що до горілки «...мял ми котлов дат на пережане тои горилки на оквиту». Андрій Трохимович заперечив це, а свідків у єврея не виявилось. Тоді «...Андрии приставил шапку на довод, а жид приставит не хотил» [95]. У грудні 1608 р. козлинський швець Петро скаржився на свого учня Селівона, за те, що, взявши у сина Криштофа ремонтувати боти, залишив його. Селівон заперечив це і тоді «...Петръ приставил шапку до сына Крыштопова с пол золотого, хотячи то показат же не ему дано до рукъ але Селивону. Свитокъ, сын Крыштопов вызнал же боты дал для направованя Селивону учню его. Наказали есмо абы Селивон боты заплатил за дви недили, што соби Петричь дал записати» [96].

Використовувалося «ставлення шапки» у суді і при розгляді справ про побиття. Так, у грудні 1608 р. козлинський міщанин Іван Литвин скаржився на Левка за побиття, однак останній це заперечував. Тоді «...Иван доводячи збитя своего ставил шапку до свитка Матфия догтяра, которы под сумненем сознал же его кгда крикъ почув пошед до дому Левкова и нашов двери защиплены, а кгда отчинив Иван з ызбы вышов, нарекаючи на Левка. А такъ мы уряд за тым доводом наказали есмо абы Левко Ивана водлуг стану навезал сто грошей» [97].

При судовому розгляді боргових справ теж зафіксовано «ставлення шапки». У липні 1607 р. козлинський кушнір Давид скаржився на шинкаря Пархома, який не заплатив йому за «роблення» кожуха 25 грошів литовських. На це шинкар відповів: «... я ему за работу заплатил водлуг постановеня, то ест выпил у мене пол цебра пива, до чого ся Давид и сам признал. А такъ мы уряд на тот остатокъ заплаты пытали: «если бы на то мели довод». Пархом ставил шапку на довод, хотячи показат же заплатил. Корния, которыи свитокъ кгда был пытан повидил под сумнинем же я ѿ том не вим и ни было-м при том. А такъ мы уряд за тым недостатечным доводом наказали есмо абы Пархом Давиду грошей петнадецет заплатил, а выкладу грошей чотыры» [98].

Цікавим був один із способів виконання судового рішення, так званий «грабіж», як вид компенсації за невиконані договірні зобов'язання однієї із сторін. У липні 1607 р. Ждан Мордаш з с. Великий Житин скаржився на козлинського міщанина Ілляша, який взяв у нього шкіру для

пошиття двох пар ботів, але виготовив лише одну. Суд постановив, щоб Ілляш заплатив селянину за невиконану роботу 20 грошів литовських – «... а иж не мил чим заплатит розказали есмо абы был пограбен». Конфіскували у нього «ложникь», який лавники оцінили в 35 грошів. Різницю 15 грошів мав компенсувати селянин, але Ілля, «будучи упорным пошед проч и доплаты от него не хотил» [99].

Підсумовуючи викладене вище, можна стверджувати про велике значення частково уцілілої козлинської міської книги, яка засвідчує досить високу правосвідомість козлинських міщан та дає змогу оцінити міське суспільство, так би мо-

вити, з «середини». Дані книги свідчать про те, що норми магдебурзького права застосовувалися у місті спрощено: не було реального розподілу між радою і лавою, у судочинстві, окрім магдебурзького права, застосовувалися норми Литовських статутів і звичаєвого права, судові покарання загалом були м'якими і в основному грошовими. Матеріали книги містять важливі відомості про різноманітні угоди поміж міщанами, вартість будинків, землі тощо. У той же час можна висловити великий жаль з приводу малочисельності збережених міських книг для Волині, кількість яких, як кажуть у таких випадках, можна порахувати на пальцях однієї руки.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА України у Києві), ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 78 зв.
2. Biblioteka Zakładu Narodowego we Wrocławiu im. Ossolińskich. Oddział rękopisów (далі – BZNO. OR). – Rkps. №3669/II-k. 174 v.
3. ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 633.
4. Там само, спр. 38, арк. 588 зв. – 589; 714–714 зв.; спр. 39, арк. 189–192 зв.; спр. 44, арк. 430 зв. – 431; спр. 201, арк. 287 зв. – 288.
5. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. Т. 19. – С. 41; 109. Статус Козлина у поборовому реєстрі 1577 р. окреслено як село, а в 1583 р. статус поселення прямо не названий, але з контексту можна зробити висновок про сільський його статус (очевидно ще за інерцією поселення назвали селом).
6. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження – К., 1971. – С. 129.
7. Архив Юго Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1909. – Ч. 8. – Т. 3. – С. 349 – 352.
8. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 1252.
9. ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 303 зв. – 305 зв.
10. Там само, спр. 103, арк. 175 – 176.
11. Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 117, арк. 82 зв. – 86 зв.
12. Там само, спр. 170, арк. 413 зв. – 414. У місті подимний податок сплатили з 219 будинків.
13. Оцінку інвентаря див.: Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. – Київ; Старокостянтинів, 2001. – С. 3–137.
14. Wróblewska G. Kilka uwag w sprawie lokowania miast // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1972. – Т. 17. – З. 4. – С. 252.
15. У 1632 р. у місті згадується лише 5 єврейських будинків, а у 1635 р – 12. Див.: ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 184, арк. 396; спр. 195, арк. 637 зв.
16. BZNO.OR. – Rkps. 3669/II – К. 175– 180 v.
17. Ibid. – К. 174.
18. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – Oddział rękopisów (далі – BPAN.OR.). Sygn. 262.
19. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1880. – Т. 1. – С. 883.
20. BPAN.OR. – Sygn. 262. – К. – 14. При розгляді однієї із справ зазначено, що лентвійт, бурмистри, і лавники / присяжні засідають при ньому. – Ibid. – К. 15 v.
21. Ibid. – К. 25 v.
22. Ibid. – К. 3.
23. Ibid. К. 1 – 2 v.
24. Ibid. – К. 67 v.
25. Ibid. – К. 14 v. – 15 v., 16.
26. Ibid. – К. 13 – 56, 75 v.
27. Ibid. – К.18, 28 v., 87, 103 v.
28. Ibid. – Sygn. 262. – К. 18, 33 v. У луцькій гродській книзі за 1636 р. згадується вїйт Габріель Груша (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 201, арк. 287–288. Він же у 1646 р. названий адміністратором волинських маєтків Я. Замойського. (Там само. –

- Спр. 248, арк. 846 зв. – 849 зв.). Ще кілька разів він фігурує на сторінках актових книг у судових спрах: 1640 р. (спр. 223, арк. 456 зв. – 459, 458.); 1643 р. (спр. 235, арк. 726 – 727 зв.); 1646 р (спр. 252, арк. 46 зв. – 49.).
29. Ibid.– Sygn. 262. – К. 100 – 100 v.
30. Ibid. – Sygn. 262. – К.40 v.; 74. У березні 1609 р. І. Малоїдович уже « писар стариин» – Ibid. – К. 86.
31. Ibid. – К. 30.
32. Ibid. – К. 90 v.; 97 v.; 101 v.
33. Ibid. – К. 51 v.
34. Ibid. – К. 109 v.
35. Ibid. – К.11, 12 v.
36. Ibid. – К. 67
37. Ibid. – К. 70 v.
38. Ibid. – К. 68 v.
39. Ibid. – К. 44 v. – 45.
40. Ibid. – К. 74.
41. Ibid. – К. 22.
42. Ibid. – К. 34 v.
43. Ibid. – К. 43. Див. також: К. 44 v., 45, 46; 52 v.; 96 v.; 108; 110.
44. Ibid. – К. 57.
45. Ibid. – К. 2 v.
46. Ibid. – К. 5. Див. також: К. 26; 41; 51; 54 v., 55; 63v.; 69 – 70; 80 v.; 104 – 105.
47. Ibid. – К. 77. Див. також: К. 91.
48. Ibid. – К. 50. Про місце і роль ката в містах ширше див.: Z a r e m s k a H. Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV–XVI w. – Warszawa, 1986; див. також: Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера. – Львів, 2004. – С. 586 – 587.
49. G r o i c k i B. Postępek sądów około karania na gardle. – Warszawa, 1954. – S. 105– 108.
50. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т.— Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – С. 192 – 193.
51. ВРАН. ОР. – Sygn. 262. – К. 105 v. Див.: Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. – Кн. 1. – Одеса, 2004. – С. 589.
52. ВРАН. ОР. – Sygn. 262. – К. 61 v.
53. Ibid. – К. 3.
54. Ibid. – К. 26.
55. Ibid. – К. 69 v. – 70.
56. Ibid. – К. 104.
57. Ibid.
58. Ibid. – К. 96 v. Відомі випадки, коли суд заборонив одному або обом учасникам процесу застосувати «похвали» під загрозою штрафу. Див.: Ibidem. – К. 26 (травень 1610 р.).
59. Ibid. – К. 97.
60. Ibid. – К. 97 v.
61. Ibid. – К. 77.
62. Ibid. – К. 6–6 v.
63. Ibid. – К. 91.
64. Ibid. – Sygn. 262. – К. 94 v.
65. Ibid. – К. 68.
66. G r o i c k i B. Porządek sądów... – S. 205 –206.
67. ВРАН. ОР. – Sygn. 262 – К. 13 – 13 v.
68. Ibid. – К. 97 v.
69. Ibid. – К. 95.
70. Ibid. – К. 96 v.
71. Ibid. – К. 110. Див. також: К. 44v., 108.
72. Ibid. – Sygn. 262. – К. 45.
73. Ibid. – К. 56.
74. Ibid. – К. 103 v.
75. Ibid. – К. 108.
76. Ibid. – К. 46.
77. G r o i c k i B. Porządek sądów... – S. 107.
78. ВРАН. ОР. – Sygn. 262. – К. 109.
79. Ibid. – Sygn. 262. – К. 41 v.
80. Ibid.
81. Ibid. – К. 42.
82. Ibid.
83. Ibid. – К. 57. Таку норму передбачали приписи магдебурзького прав. Див.: G r o i c k i B. Porządek sądów... – S. 107.
84. ВРАН. ОР. – К. 8.
85. Ibid. – К. 73 v. Незважаючи на домінуючу роль чоловіка у сім'ї, жінка користувалася досить значними правами. Див.: Głowacka-Pańczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. – Warszawa, 2010. – S. 40 – 44.
86. ВРАН. ОР. – К. 17.
87. Ibid. – К. 27 v.
88. G r o i c k i B. Artykuły prawa majdeburkiego. – S. 50 – 53.
89. ВРАН. ОР. – Sygn. 262. – К. 21 v.
90. G r o i c k i B. Artykuły prawa majdeburkiego. – S. 29.

91. ВРАН. ОР. – Sygn. 262. – К. 7 v. – 8.

92. Ł y s i a k L. Recenzja // Kwartalnik Historyczny. – 1973. – Nr 1. – S. 128; K u l e j e w s k a - T o p o l - s k a Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. – Poznań, 1964. – S. 64; 116; 157; Т а р а н о в с ь к и й Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. – Варшава, 1897. – С. 11.

93. Словник староукраїнської мови дає таке пояснення цього вислову: «...судова запорука у вигляді грошової застави, покладеної в шапку, яка зберігалася у сторонніх людей до рішення суду, після чого застава того, хто програв, переходила в казну, суддям

або тим, хто виграв справу». – Словник староукраїнської мови XIV - XV ст. – К., 1978. – Т. 2. – С. 554. Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku. – Warszawa, 1993.

94. Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV – XVII wieku. – Warszawa, 1993. – S. 21.

95. ВРАН. ОР. – Sygn. 262. – К. 76.

96. Ibid. – К. 80.

97. Ibid. – К. 80 v.

98. Ibid. – К. 60 – 60 v.

99. Ibid. – К. 56.

Андрей Заяц

Волинский городок Козлин в свете городской книги начала XVII века

В статье анализируется становление и развитие волинского городка Козлин. Определено собственников поселения и их влияние на формирование городского центра. Благодаря сохранившейся городской книге удалось исследовать проблемы городского управления и самоуправления, персональный состав городских урядников, имущественные операции мещан, а также особенности судопроизводства.

Ключевые слова: Козлин, горожане, городское управление, судопроизводство.

Andriy Zayats

The of Kozlyn in the light of the early 17th century town book

The article deals with analysis of the formation and development of the Volhynian town of Kozlyn. It shows who were the owners of the city and shows their impact on the urban development of Kozlyn. The extant records of this book allow us to reconstruct the municipal administration and self-government in Kozlyn, the personal composition of town officials, property transactions of burghers and the particularity of its legal proceedings.

Key words: Kozlyn, burghers, municipal administration, legal proceedings.